

Emine Yılmaz, “Kumanların Kökeni” (Çeviri), Bir, Türk Dünyası İncelemeleri 9-10, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı, İstanbul 1998: 133-142 (Árpád Berta, “A kunok eredete”, Halasi Téka 18, Adatok Kiskunhalas történetéhez, Szerkesztette: Szakál Aurél, Kiskunhalas 1996: 11-20).

Kumanların Kökeni* **Macaristan’daki Kumanların** Erken Tarihi**

Árpád BERTA

Kumanlar diğer halklardan daha şanslı değiller: Erken tarihleri hakkında çok az kesin şey söyleyebiliriz. Bunun nedenini Kuman tarihi araştırmacılarının ilgisizliklerinde veya iyi hazırlanmamışlıklarında arayamayız. P. V. Golubovskiy, J. Marquart, W. Barthold, S. G. Klyastorniy, I. Gyárfás, kont G. Kuun, Gy. Németh, K. Czeglédy, Gy. Györffy gibi değerli oryantalistler, tarihçiler ve dilciler, geçmişte birkaç kez Kumanların erken tarihinin betimlenmesi konusunda girişimlerde bulundular. Pek çok diğer halkın erken tarihlerinin – çok şanslı olmayan bir terimle ana tarihlerinin– karanlıkta kalmış parçaları olduğu gibi, Kumanların durumunda da eksik tarihi kaynaklar sorumludurlar. Yararlanabileceğimiz kaynaklar sadece mozaik olarak eksik değil, çoğunlukla da çift anlamlıdır ve bundan ötürü çeşitli açıklamalara olanak veriyorlar. Torunları –daha küçük halk topluluklarını içlerinde eriterek– 11. yy. boyunca bugünkü Güney Rusya ovalarında görünen Kuman topluluğunun, büyük yolculuklarına ne zaman ve nereden başladıkları konusunda, pek çok girişime rağmen bugüne kadar kanıtlanabilir bir varsayım doğmamış olmasının nedeni budur.

Kumanların ana yurdunu, daha önceki yerleşim bölgelerini belirlemeye yönelik girişimler arasında, literatürde en güçlü olan görüş, Kumanların ana yurdunu Orta Asya’da bulmak isteyen görüştür. Bu, çalışma hipotezi olarak kullanışlı, fakat hiçbir zaman kesin olmayan görüşe göre Kumanların ana yurdunun bugünkü Çin topraklarında, *Huang-ho* (Sarı Irmak) ırmağının büyük dirseğinde olması mümkündür. Buradan, Moğolca konuşan Kıtayların –önemli bir Orta Asya halkı– yayılmaları nedeniyle batıya doğru hareket ettiler.

Bu görüşe göre, Orta Asya’da, 10. yy. içinde Kuman etnogenezinin birinci dönemi sona erdi. Bu dönem içinde Kumanlar, Sarı Uygurları kendi içlerinde erittiler ve Çungarya kapısı üzerinden Oğuzlar ve Karlukların bölgesine giderken beraberlerinde götürdüler.

* Halasi Téka 18, Adatok Kiskunhalas történetéhez, Szerkesztette: Szakál Aurél, Kiskunhalas 1996: 11-20 (Dipnotlar çevirene aittir).

** Macarcada Kumanlar için *Kun* adı kullanılıyor.

Oğuzları da önlerinde sürükleyerek Volga'nın doğu kıyılarına ulaştıkları bu batıya yönelik göç hareketi buradan başlıyor. Uzun ömürlü olmayan *kun-sārı* konfederasyonu burada biçimlenmiştir.

Bu varsayımsal kun-sārı konfederasyonuna ilişkin iki kanıt öne sürüyorlar:

1. Kumanların adının yaygın açıklamasını;
2. 12. yy. Arap doğa bilimcilerinden Marwazi'nin *şārı*, onu özetleyen Aufi'nin ise *sārı* adında, belki Kumanlarla birleştirilebilecek bir halktan söz edişini. W. Barthold bilimsel çalışmalarında Orta Çağ bilim adamlarının bilgilerini benimsedi ve görüşlerini başkaları da kabul ettiler.

Konfederasyonun adının her iki ögesinin de Türkçe ile açıklanabilir olması ve her iki ögenin de “solgun, açık” anlamlarına gelmesi, ilk bakışta *kun-sārı* konfederasyonunun varlığını destekler görünüyor. İyice incelendikten sonra ise her iki ad ögesinin geleneksel “solgun, açık” açıklamasının başka güçlüklerle neden olduğu görülüyor.

Önce kun (Kuman) adının yaygın açıklamasına bakalım. Farklı dillerdeki kaynaklar Kumanları *Kun*, *Kuman*, *Polovec* [Polovets], *Plowci* [Plowtsi], *Falben*, *Xartes* [Xarteş] adlarıyla gösteriyorlar. Ad açıklaması bütün bu isimlerin Türkçe bir *kub* (“açık, solgun”) renk adına geri götürülebileceğini ve bu Türkçe kökenli adın çevirilerinin aynı anlama geldiğini gösteriyor (Rusya *Polovec* [Polovets], Polca *Plowci* [Plowtsi], Çekçe *Plavci* [Plavtsi], Alman yıllıklarında yaşayan *Falben*, *Falwen* ve *Falawen*, Latince *Valvi*, *Falones* ve Ermenice *Xartes* [Xarteş] aynı anlamdadır). Türkçe köken açıklamasının çok zayıf temeller üzerinde durduğu dikkati çekiyor. Sesbilgisi ve biçimbilgisi güçlüklerinin yanında anlambilgisi güçlükleri de vardır. “açık, solgun” anlamlı halk adı sadece yabancılardan kaynaklanan tipik bir takma addır. Hiçbir halk kendine takma ad vermediğinden ve kendini adlandırmak için takma adını kullanmadığından, bunun gerçek bir ad olduğunu çok zor kabul edebiliriz.

İkinci bir ad ögesi ile ilgili olarak da benzer sorunlar vardır. *sārı* gerçekten de Türkçede “sarı, açık” anlamlarına gelir, fakat *sārı* sözcüğünün daha eski biçimi *sārıġ* idi ve *sārı* ses yapısına sahip bir eski biçim imkansız değilse de başka kanıtlar gerektirir.

kun-sārı'nın kimliğinin saptanması sorununu ve *kun-sārı* konfederasyonu varsayımını şimdilik açık bilimsel hipotezler arasında gösterebiliriz.

Kun, *Kuman* halk adının daha az riskli olmayan bir başka açıklaması da biliniyor. Bu görüş, aralarında, Türk ve Türkmen kelimeleri arasındaki gibi bir ilişki bulunan *kun* ve onun *-man* ekli biçiminin eski bir “insan” anlamlı kelimeye geri götürülebileceği

düşüncesinden hareket ediyor. Buna göre *kun* halk adı anlam açısından pek çok kişi tarafından eski Türkçe *kun* kelimesinin bir türevi olan *hun* adı ile birleştiriliyor. Gy. Németh tarafından da uzun süre benimsenmiş olan bu görüş, *kun* kelimesinin öbür etimolojisi gibi yeni güçlükler getirdi. Kumanların *kumān* adını aslında başlıca Rus ve Bizans kaynakları kullanıyor, fakat Macaristan'daki Latin kaynaklarında onlarla *cumani* [kumani] adıyla karşılaşıyoruz. (Aralarındaki büyük biçimsel benzerliğe rağmen Kumanların *kumān* adının, bugüne dek Sibirya'daki Oyrot Türklerinin bir boyu tarafından taşınmış olan *kumāndı* adı ile bir ilgisi olamayacağını sadece parantez içinde işaret ediyorum).

Kuman'ların –tarihi kaynaklarda pek de seyrek görünmeyen– bir adları daha vardır: Kıpçak. Bu ad tarihsel süreç içinde pek çok halk tarafından kullanılmış olan ortak bir addır. Bu yüzden sürekli olarak belli kaynaklardaki Kıpçak adının gerçekten Kumanlarla mı ilgili olduğu konusunda başa çıkılamaz bir güçlükle karşılaşıyor. Kıpçak adı politik ve (siyasal) güçle ilgili nedenler yüzünden Kumanlara verildi. Kumanlar da bir dönem, 12. yüzyılın başında Türk ve Türkleşmiş Moğol kökenli kavimlerin katılımı ile Ural bölgesinde biçimlenmiş olan büyük Kıpçak konfederasyonuna dahildiler. Kıpçak adının kökeni sorunu çözülmemiş olmakla birlikte (ne *kovukta oturan*, ne de *öfkeli* anlamlarını onaylayabiliriz), bugüne kadar Türk dilbilim literatüründe Türk dillerinin bir grubunu adlandırmak için kullanıldı. Belirleyici dilsel özellikleri açısından Kumanların eski dillerine çok yakın olan Türk dilleri, Kıpçak grubuna dahildirler. Kazakça, Tatarca, Kırgızca, Karaimce, Kumukça, Nogayca ve Karakalpakça nispeten daha iyi bilinenlerdir.

Şimdi Kumanların tarihine geri dönelim. Kumanları da kendilerine katan Kıpçak konfederasyonu 10. yüzyıl boyunca Doğu Avrupa ovasında güçlenmişti. Bu konfederasyon başka halk öğeleriyle ve en önemlisi de Kumanlarla dil açısından ilişkili olan Türk topluluklarıyla genişledi. Bunların tümünün kimler olduğunu bilmiyoruz. *Kanglılar* ve *Kimekler* konfederasyonunun nispeten daha ünlüleriydiler.

11. yüzyıl ortalarında Kumanlar giderek güçlendiler ve yayılmaya başladılar. Yayılmaları sırasında, yine bir Türk dilini, fakat başka bir Türk dili grubuna dahil olan bir Türk dilini konuşan Oğuzları (üz) Volga'dan doğuya doğru uzanan bölgeden ittiler ve işgalleriyle Rus prensliklerini gittikçe daha fazla rahatsız ettiler. Göçebe savaş tekniğinin tüm tipik özelliklerini onlarda görmek mümkündür. Çok fazla akın yaptılar, ufak tefek çetelerde savaştılar ve çok seyrek olarak büyük, belirli bir savaşa katıldılar. Fakat savaştıklarında da genellikle yenmiş olarak geri dönüyorlardı. Üç Rus prensliğinin

birleşmiş güçlerini yendikleri 1068 Çernigov¹ savaşı onların büyük başarıları ile sonuçlandı. Adım adım Volga'nın batı kıyısına yayıldılar ve Volga ile Dnyeper arasındaki bölgeyi yavaşça ele geçirdiler. 1070'li yıllarda artık egemenliklerini aşağı Tuna'ya kadar yaymışlardı ve Peçenek ve Bizanslılarla savaşıyorlardı.

11. yüzyıl sonunda Macaristan için tehlikeli olmaya başlıyorlar. Kral László², başarılı akınlarından dönen Kumanları yeniyor fakat Kumanlar birkaç yıl sonra bu hakaretin öcünü alıyorlar. Rusların yardımcı güçleri olarak savaşıyor ve Kálmán'ın³ zırhlı ordusunu yeniyorlar.

12. yüzyılda Boğdan⁴ ve Eflak⁵ da egemenlikleri altına giriyor. *Deşti Kıpçak* olarak adlandırılan Doğu Avrupa ovasının etnik görünüşü Moğollar zamanında yeniden biçimleniyor. Bir boylarının adı nedeniyle Tatarlar olarak da adlandırılan ve büyük bir güçle Doğu Avrupa'yı ele geçirmek için harekete geçen Moğollar, Kumanlarla iki kez çarpıştılar. 1223'te Moğollar birleşmiş Kuman-Rus ordusunu önemli bir yenilgiye uğrattılar. Bundan sonra Moğollar, zaferlerinin sağladığı olanaklardan yararlanamayarak iç siyasi nedenler yüzünden Orta Asya'ya geri döndüler. Böylece Kumanlar Volga'dan doğuya doğru uzanan bölgeyi kaybettiler (Cengiz'in büyük oğlu Cuçi bu bölgeyi egemenliği altına aldı) fakat Kıpçak bozkırlarının büyük bir bölümü üzerindeki egemenlikleri yine de on yıldan fazla sürdü.

Daha sonraki Moğol saldırısı 1237'de gerçekleşti. Moğollar bir dizi Rus şehrini işgal ettiler ve sonra Kıpçak bozkırını ele geçirmek için ilerlediler. 1238'de Macar kaynaklarının sık sık *Kötöny* [Köteń] adıyla andıkları Kuman hakanı Köten, yeni bir yenilgiden sonra önemli miktarda bir Kuman grubuyla birlikte Eflak⁶ boyunca geri döndü ve IV. Béla'dan⁷ Macaristan'a sığınma isteğinde bulundu.

¹ Kiev'in kuzeydoğusunda bir şehir adı. bkz. B. A. Rıbakov, *Istoriya SSSR*, 1983: 64, 87.

² Aziz László, 1077-1095 yılları arasında hüküm sürmüş bulunan Macar kralı [F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, Çev. İ. Kafesoğlu, TTK yay., X. Seri, no. 3, Ankara 1949].

³ 1095-1116 yılları arasında hüküm sürmüş bulunan Macar kralı [F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, Çev. İ. Kafesoğlu, TTK yay., X. Seri, no. 3, Ankara 1949].

⁴ Moldova.

⁵ Romanya'nın Karpatlar ve Tuna arasındaki bölümü (İng. *Wallachia*, Mac. *Havasalföld*).

⁶ bkz. dipnot 7.

⁷ 1235-1270 yılları arasında hüküm sürmüş bulunan Macar kralı [F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, Çev. İ. Kafesoğlu, TTK yay., X. Seri, no. 3, Ankara 1949].

Bu, 1239'da gerçekleşti. Köten 40 bin adırılık –40 bin ailelik– halkıyla yeni ülkesinde göründü. Köten'in hareketi tümüyle mantıklı, başka seçeneği bulunmayan bir davranıştı. Bu, kaçmanın tek yoluydu.

IV. Bla, Kumanları dağınık bir biçimde yerleştirdi. Kuman prenslik ailesini Pest [Peşt] bölgesine, saraya yakın bir yere, diğerlerini ise ülkenin ortalarına fakat birbirlerine yakın olmayan yerlere yerleştirdi.

Köten'in halkının yerleştirilmesi hiç de sorunsuz olmadı. Onları yeni ülkelerinde kuşkuyla karşıladılar. Gebeliğe ve şiddet içeren yaşam tarzına alışkın olan Kumanlar, yerleşik yaşam tarzına alışkın olan Macar insanına güçlükle uyum sağladılar. Onların ekili alanlarına zarar verdiler. Moğol casusları oldukları ve nc olarak Moğol akınlarını hazırladıkları konusunda yaygınlaşan haberler kendilerine karşı duyulan güvensizliği daha da artırdı. Akın yapan Moğol nclerinden Macarlara esir düşen askerler arasında Kumanların sayısının hiç de az olmaması bütün bu yanlış haberleri besledi. 1241'de Köten karşısında ayaklanmış olan kalabalık bir (Macar) grup Kuman hakanını öldürdü. Bunun zerine Kumanlar ülkeden ayrıldılar ve Balkanlarda, Aşağı Tuna bölgesinde yerleştiler. IV. Bla Moğol baskınından sonra onları geri çağırdı (Moğollar, askeri başarılar elde etmelerine rağmen, büyük hakanları ğedey'in ölümü nedeniyle ülkeden ayrıldılar).

Büyük sayılara ulaşan Kumanları Tuna-Tisza [Tisa] ırmakları arasında, Krs [Krş], Maros [Maroş] ve Temes [Temeş]⁸ boyunca yerleştirdiler. Özel bölgelerinde zgr göçebe yaşamalarını sürdürdüler, eski alışkanlıklarını, giyim biçimlerini korudular. Ayrıca keçe çadırlarında da yaşayabildiler. Hristiyanlaşacaklarını da beklemeleri gerekiyordu ancak bu çok zor gerçekleşti ve Kumanlar eski inançlarını da korumakta ısrar ettiler.

Kumanların Macaristan'daki tarihlerinin araştırılması konusunda daha fazla ilerlemeden önce bir parça Kıpçak bozkırına, bugünkü Güney Rusya bölgesine geri dönelim ve oradaki yaşama, Kumanlarla –en azından dil açısından– ilişkili halklara ve hepsinden önce bölgenin dilsel koşullarına, Kumanlarla ilgili dillere bir göz atalım.

Kumanlar ve Kıpçaklar 11. yüzyılda ellerine geçirdikleri Güney Rusya ovalarında daha sonra da yaşamaya devam ettiler. Çünkü onların hepsi değil, ancak bir bölümü Köten'in Kuman prensliği yönetimi altında Macaristan'a g etmişti. Burada kalmış olan grupların tarihi, doğal olarak Macaristan'a göç etmiş olan Kumanların tarihi ile sıkı sıkıya ilgilidir.

⁸ Krs [Krş], Maros [Maroş] ve Temes [Temeş], Güney Macaristan'da üç ırmak adı.

Kıpçak bozkırında kalmış olan Kıpçak topluluğunun önemli bir bölümü kendilerini fetheden Moğolların isteklerine boyun eğdiler ve Moğol egemenliğini kabul ettiler. Kendilerine egemen olan Moğollar sayıca daha az idiler ve Kuman-Kıpçak topluluğu onları asimile etti. 14. yüzyılın sonuna doğru bölge üstünde yeniden Türk hegemonyası oluştu.

Bu bölgede konuşulan Türkçe birörnek (homojen) değildi. Kıpçak dillerinin taşıyıcıları yanında, bir başka dil grubunu, Oğuzcayı konuşanlar da burada çok sayıda idiler. Fakat çoğunluğun dilinin Kıpçakça, daha doğrusu Kıpçakçanın bir diyalekti olduğu konusunda şüphe edemeyiz. Kıpçak diyalektlerinin yavaş yavaş farklılaşması burada başladı ve bütün bunlar bugün çok sayıda Kıpçak dilinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bugün de yaşayan bu Kıpçak dilleri (Tatarca, Kazakça, Karaimce, Kırgızca vb.) daha önceki Kuman diline çok yakın olan bir dilden gelişmiş dillerdir. Onların araştırılması Kuman dilinin daha iyi tanınmasına yardımcı olacaktır. Literatürde, bugünkü Kıpçak dillerinden hangisinin eski Kuman dilinin doğrudan torunu olduğu konusunda bugüne kadar süregelen bir tartışma vardır. Bu konuda sık sık Tatarcanın sözü edildi ve son zamanlarda pek çok kişi Karaimceyi öne sürüyor.

Bu sorunun, bu şekliyle pek iyi bir soru olmadığını düşünüyorum. Bugünkü Kıpçak dilleri arasında, eski Kuman dilinin doğrudan devamı olan idiomları güçlükle gösterebiliriz. Bugünkü Kıpçak dillerinin Kuman dilinin eşit ölçüde torunları olduklarını kabul etmek daha mümkün görünüyor.

Eski Kuman dilinin daha iyi tanınmasında, tarihsel Kıpçak dillerinin araştırılmasının daha önemli olması mümkündür. Bu açıdan yararlanabileceğimiz birkaç kaynak var. İlk sırada iç yazılı kaynakları⁹ ifade etmek istiyorum. Macaristan'daki Kuman dili yadigarları yanında ayrıca dört grup belirlemek mümkündür: 1. Latin yazılı kaynak (CC), Arap harfli kaynaklar (Memluk yadigarları grubu), 3. Ermenice yazılı kaynaklar, 4. Kiril yazılı kaynak (Moskova'daki Polovec [Polovets] kelime listesi).

Dış yazılı kaynakların¹⁰ büyük bir bölümü doğu Slav yadigarlarına bağlanıyor. Eski Rus yıllıkları ve *İgor Savaşı*'ndan¹¹ söz eden eski Rusça epik eserler Kıpçak sözcüklerinin gerçek bir hazinesidir. Bu yazılı kaynaklar, yani bugünkü Kıpçak dilleri, Orta Kıpçakça dil yadigarları, yabancı dilli kaynaklarda korunmuş olan Kumanca-Kıpçakça sözcükler ve

⁹ Kumanların kendi dilleriyle yazılmış olan kaynaklar.

¹⁰ Kuman diliyle yazılmamış kaynaklar.

¹¹ Rusların 1185'te Kumanları yendikleri ve adını Rus kinezi İgor'dan alan savaş. bkz. B. Rıbakov, *Istoriya SSSR*, 1983: 64, 399 ve K. H. Menges, *Vostočniye elementy "Slove o polku igoreve"*, Leningrad 1979.

deyimler) Kuman dilinin daha iyi tanınmasına yardımcı oluyorlar. Fakat bu, Macaristan'daki Kuman dili araştırmalarının yerine geçmiyor.

Macaristan'daki Kuman dili araştırmaları eskiden beri Macar Türkolojisinin önemli bir görevi olmuştur. Burada her şeyden önce Karcag [Kartsag]¹² doğumlu Gy. Németh ve yine kendisi gibi Karcag'lı [Kartsag] olan ve 1992'de genç yaşta trajik bir biçimde ölmüş olan öğrencisi I. M. Kongur'un bilimsel çalışmalarından söz etmek gerekir. İkisi de pek çok çalışmada Macaristan'daki Kuman dili yadigarları ile ilgilendiler. I. M. Kongur, 48 yıllık yaşamını, bir zamanlar konuşulmuş olan fakat bugün artık sadece dil yadigarlarından rekonstrüksiyon yoluyla tanınabilen Kuman dilinin araştırılmasına adanmıştı. Ölümünden sonra Karcag'da [Kartsag] yayımlanmış olan *A kun nyelv magyarországi emlékei*¹³ adlı doçentlik çalışmasından araştırmalarının sonuçlarını okuyabiliyoruz.

Bu çalışmayı, bugün Macaristan'daki Kuman dilinin en yetkin kaynağı sayabiliriz. İçinde yer alan *bizing atamız kim-sinf kökte sentlensing sening ading düssün sening könglüng neçik kim cerse alāy kökte* diye başlayan Kuman duası I. M. Kongur tarafından çözümlenmiş küçük bir tekerlemedir ve bir başka dağınık dil yadigarı örneğidir.

Sonuncular¹⁴ farklı gruplara bölünebilirler. Aralarında Küçük Kumanistan¹⁵ ve Büyük Kumanistan'a¹⁶ ait kişi ve yer adları, Küçük Kumanistan ve Büyük Kumanistan dışında bulunan fakat kesinlikle Kumanlara ait olan eski aile adları, Kumanlar tarafından verilmiş olan yer adları, suların Kumanca isimleri, Macarcaya uyum sağlamış Kumanca ödünç sözcükler (bunlar geniş yansımali standart biçimlerdir) ve Kumancadan alınmış diyalekt sözcükleri vardır.

Bazı örnekleri bu kategoriler içinde değerlendirmek yanlış olabilir. Kuman kaynaklı kişi ve aile adları: *Agbúra* [Agbüra “beyaz deve yavrusu”], *Alacs* [Alaç “alacalı, benekli”], *Betlen* veya *Beklen* [“beklen!” veya “korun!”], *Karakas* [Karakas “karakaşlı”], *Köszömös* [Kösömös “istekli”], *Szokor* [Sokor “şaşı”].

Kuman kökenli yer adları. Bunlar başka türlü açıklanamıyorsa (son çözümlemede) kişi adı kökenlidirler: *Atkár* [Atkār] (*Kunhegyes* [*Kunhed eş*]¹⁷ sınırında) “yönet, yönlendir” anlamlı kişi adı ile açıklanabilir; *Bajandor* [Bayandor] (*Kisújszállás*

¹² Macar şehir adı. *Karcag* [Kartsag] “pusztai róka” (bozkır tilkisi), krş. MK *ķarsaķ* ay. (Gy. Németh “Karcag”, *Magyar Nyelv* XVII (9-10): 125-127, 1921).

¹³ *Kuman Dilinin Macaristan'daki Yadigarları*.

¹⁴ dağınık dil yadigarları

¹⁵ Güney Macaristan

¹⁶ Doğu Macaristan

¹⁷ Macar şehir adı

[Kişűysállás]¹⁸ sınırında, *Túrkeve* [Túrkeve]¹⁹ yönünde) daha eski bir kabile veya boy adından geliyor; boy adının kendisi de Eski Türkçe *bay* “zengin” kelimesinin türevidir. Şunlar da benzer biçimde boy adı kaynaklıdır: *Kunmadaras*’ta [Kunmadaraş]²⁰ bulunan *Csalaj-ér* [Çalay-ér], *Csalajír* [Çalayír] sınır adı, *Karcag*’daki [Kartsag] *Kulán* [Kulān] veya *Kulány* [Kulāñ] sınır parçası adı; *Kisűjszállás* [Kişűysállás] sınırında bulduğumuz *Csivag*’da [Çivag] hem bir sınır adı hem de bir çay kolu adıdır. Bu da kişi adı kaynaklıdır ve Kumanca kişi adı *Csuvák*’ın [Çuvāk] kökeninin “ışık” anlamlı standart bir kelime olması mümkündür. Örnekler daha da artırılabilir.

Macarcanın dil yasalarına uymuş olan Kumanca standart sözcükler özel bir sorun yaratıyorlar. Bilindiği gibi Macarca sık sık Türkçe etkisinde kaldı. Bu etki yurt kurmadan önceki dönemde başladı, yurt kurma süreci içinde Peçeneklerle, daha sonra Macaristan’a yerleştirilen Kumanlarla devam etti ve Osmanlı Türklerinin egemenliği döneminde sona erdi.

Ödünç kelimelerin sınıflandırılması her zaman basit bir iş değildir. Peçenekçe ve Kumanca ödünç sözcükleri ayırmak özellikle büyük bir sorun oluşturur. Dil ve kültür tarihi ile ilgili ölçütlerin dikkatle değerlendirilmesi sonucunda bugün Macarcada 30 kadar standart dile ait sözcüğü Kuman kaynaklı sayabiliyoruz. Ör.: *koboz*, *kobak*, *bögöly* [bögöy], *bicska* [bıçka], *csödör* [çödüör], *kalóz* [kalöz], *buzogány* [buzogāñ], *csákány* [çākāñ], *balta*, *tözeg* [tözeg] ve *toklyó* [tokyō].

Diyalekt sözcükleri olan ve sadece Küçük Kumanistan²¹ veya Büyük Kumanistan’da²² bilinen Kuman kaynaklı sözcükler ayrı bir kategori oluşturuyorlar. Bu küçük yansımalı sözcükler ödünç kelimeler olarak değil, daha çok Macaristan’da asimile olmuş Kumanların dilinden bize kalmış Kuman dili yadigarları olarak değerlendirilebilirler. *árkány* [ārkāñ] (at koşulmakta kullanılan ilmikli ip), eskiden standart dilde bulunan fakat bugün çoğunlukla Kumanistan’da²³ bilinen bir diyalekt sözcüğü olan *boza* [darıdan veya mısırdan fermentasyonla elde edilen içki] bu tip kelimelerdendirler. Dar alanlı *cötkény* [tsötkēñ “köpek sütü”²⁴] bitki adı, Kumanistan’dan²⁵ Alföld’e²⁶

¹⁸ Macar şehir adı

¹⁹ Macar şehir adı

²⁰ Macar şehir adı

²¹ bkz. dipnot 17.

²² bkz. dipnot 18.

²³ bkz. dipnot 17, 18.

²⁴ *Euphorbia*, *Új magyar tájszótar* [Yeni Macarca Diyalekt Sözlüğü], Akadémiai kiadó, Budapest 1979.

yayılmış olan *daku* [”kürklü deriden yapılmış kısa giyecek”], *kömődörög* [kömődörög], *kömödreg* [kömödreg], *kömöndörög* [kömöndörög] yan biçimleri de bulunan *kentreg* [“at göğüslüğü”] ve *ontok* [“kumaşın atkısı, örülmüş şey”] veya *bajca* [baytsa “pasaport, izin belgesi”] da böyle kelimelerdendir (Bu son kelime Türkçe değil, Çince kökenlidir fakat Kumanlar aracılığıyla Macarcaya girmiştir. Bu kelime etimolojik açıdan *barca* [bartsa] kelimemizle ilgilidir ancak farklı bir tarihsel gelişimi vardır).

Kumanca ödünç sözcükler, daha doğrusu içeriksel alt yapıları Kumanların uyumlu sağlama süreçlerini de anlamamıza yardımcı oluyorlar. Kelimelerin büyük bir bölümünün savaşla ilgili olması (*buzogany* [buzogān], *csákány* [çākān], *balta*, *bicska* [bıçka], *nyögér* [nögēr], fakat hayvancılık terminolojisine ilişkin kelimelerin de az olmaması (*csödör* [çödör], *árkány* [ārkān], *komondor*, *tözeg* [tözeg], *toklyó* [tokyō]) tesadüf değildir.

Ödünç kelimelerin ve büyük ölçüde yalnız Kumanistan’da kullanılmış olan diyalekt sözcüklerinin araştırılması sona ermedi. Bugüne kadar bilinmeyen sözlük öğeleri ortaya çıkmaktadır. Macaristan’daki Türk dilbiliminin görevi olan bu dilsel verilerin toplanması –ve bunun Kumanistan’da çok güzel bir geleneği var– bunun için de önemlidir.

Macaristan’a yerleştirilmiş olan Kuman halkının erken tarihi ile ilişkili olarak önemli bir soruyu kısaca hatırlamamız gerekiyor. Kumanların 11. -13. yüzyıllarda hangi sosyal koşullar altında yaşadıklarını, Macaristan’a yerleştirmelerinden sonra bu tipik göçebe topluluğu çatısının –şaşırtıcı fakat açıkça çok kısa bir sürede– nasıl değiştiğini tartışmak gerekir.

Kaynaklar –her ne kadar eksik olsalar da– Kumanların Türk tipi bir boy teşkilatı olduğundan söz ediyorlar. Birkaç Kuman boy adını Kıpçak bozkırından da biliyoruz. *Tokszába* [Toksāba], *Barák* [Barāk], *Borcsoglu* [Borçoglu] ve *Konguroglu* bu adlardan bazılarıdır. Bu adlardan birkaçını daha sonra Macaristan’a yerleştirilmiş olan Kumanlar arasında da görüyoruz. Bunlardan örneğin *Borcsól* [Borçöl] daha eski *Borcsoglu* [Borçoglu] Kuman boy adının kurallı bir türevidir.

Macar tarihi ile ilgili kaynaklarımız yedi Kuman boyunun varlığını gösteriyorlar. Bugüne kadar ne yazık ki bunların adlarını ve gerçek yerleşim yerlerini belirlemek başılamadı. Tuna-Tisza [Tisa] arasında konaklamış olan *Csertán* [Çertān, genellikle

²⁵ bkz. dipnot 17,18.

²⁶ Büyük Macar Ovası.

benimsenmiş olan açıklamaya göre “csuka [çuka]²⁷” anlamına gelen) boy adı. Bu boyun merkezi *Halas* [Halaş]²⁸ çevresiydi. Küçük Kumanistan’da *Iloncsuk* [İlonçuk] “yılancık” boy adından söz ediyorlar. Bugünkü Büyük Kumanistan bölgesine yerleşmiş olan *Ulas* [Ulaş] veya *Olas* [Olaş] boy adı. Bu boy adının asli anlamının “birleşmiş” olması mümkündür.

Kuman boyları –Kumanların teşkilat yapısı gibi– daha sonra adım adım yerlerini yeni bir yapıya, Kuman *szék*’lerine²⁹ [sĕk] bıraktılar. Kimi Kuman boylarının Kuman *szék*’lerine [sĕk] değiştikleri gösterilemediği halde, öyle Kuman *szék*’leri [sĕk] de var ki etraflarında başka boylar da biliniyor ve öyle *szék*’ler [sĕk] de var ki öncesi bilinmiyor. Biri –kabile tarzında– göçebe, diğeri ise –*szék* [sĕk] sistemli– yerleşik iki yaşam tarzının bir arada bulunduğu bir yapı ilişkisinin tasarlanması oldukça mümkün görünüyor.

Kumanların yeni koşullara, nispeten hızla uyum sağlaması şüphesiz hayatta kalmalarının bir koşuluydu, fakat onların asimile oluşu, 17. yy. sonuna doğru görülen başka asimilasyon süreçlerine de büyük ölçüde katkıda bulundu. Kumanlar dillerini kaybettiler ve çoğunluğu Macarlar içinde eridi. Fakat iz bırakmadan kaybolmadılar. Bugüne dek Macarların geleneklerini, dillerini, diyalektlerini, kültürlerini zenginleştirdiler. Bütün bunlardan haberdar olanlar sadece o zamanki yerleşim birimlerinin bugünkü sakinleri değil.

Bütün bunlar uzak ülkelerde de, hepsinden önce Türklüğün geçmişi sorunu ile ilgilenen araştırmacılar tarafından da iyi biliniyor. Bunun için Asya, Avrupa ve Amerika’da bulunan 26 ülkeden 108 bilim adamının katıldığı ve Haziran 1996’da Szeged’de düzenlenmiş olan Sürekli Uluslararası Altayistik Kongresi’nin kapanış oturumu için *Kiskunhalas* [Kişkunhalaş]³⁰ büyük bir mutlulukla ev sahipliği yaptı. Bu satırların yazarı –kongre başkanı olarak– oturumun bütün katılanları adına Kiskunhalas yöneticileri ve bütün halkına nazik konukseverlikleri için teşekkürlerini sunar.

Kaynakça

²⁷ Bir balık adı, *Esox lucius*, *Új magyar tájszótár* [Yeni Macarca Diyalekt Sözlüğü], Akadémiai kiadó, Budapest 1979.

²⁸ Macar yerleşim birimi adı.

²⁹ “taht, orda”. *szék* [sĕk]’in özel bir terim olarak kullanılışı için bkz. F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, Çev. İ. Kafesoğlu, TTK yay., X. Seri, no. 3, Ankara 1949: 84.

³⁰ Macar şehir adı.

Barthold, W.: 1935 12 Vorlesungen über die Geschichten der Türken Mittelaisens. Berlin.

Gyárfás I.: 1870-1885, a jász-kunok története. 1-3. Kecskekém-Szolnok.

Györffy Gy.: 1990, A kun és komán népnyelv eredetének kérdéséhez In.: Györffy, G: a magyarság keleti elemei. Budapest, 200-219.

Kuun G.: 1885, A kúnok nyelvééről és nemzetiségéről: Értekezés a Nyelv-és Széptudományok köréből. 12. Budapest.

Marquart, J.: 1914, Über das Volkstum der Komanen. In: Bang, W. –Marquart, J.: Osttürkische Dialektstudien. Göttingen.

Mándoky K. I.: 1993, A kun nyelv magyarorsági emlékei. Karcag.

Németh Gy.: 1953, Kún László nyögérei: Magyar Nyelv 49. 304-318.

Németh, J.: 1941, Die Volksnamen quman und qun: KCsA. 3. kiegészítő kötet.